

ارسال: ۱۴۰۲/۰۲/۰۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷

10.22034/nf.2025.54367

بررسی عناصر محتوایی و سبکی نسخه خطی شرح مخزن الاسرار، تألیف قاضی ابراهیم تنوی

فاطمه کویا* (استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران، ایران)

مهری یعقوبی** (دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران، ایران)

چکیده: شرح مخزن الاسرار، اثر ابراهیم تنوی، دانشمند و قاضی شبه‌قاره در قرن یازدهم، یکی از شروح نگاشته‌شده بر مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای است که به دلیل احاطه مؤلف بر علوم گوناگون، از جمله آیات، احادیث، عرفان، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، طب، فلسفه، نجوم، موسیقی، لغت، دستور زبان و صنایع ادبی و اهتمام بر بیان دقایق ابیات این مثنوی، شرحی عالمانه است. وی در سال ۱۰۳۷ ق این شرح را تألیف کرد و از آثاری چون صراح، قاموس، فرهنگ ابراهیمی، شرفنامه و تحفه سعادت بهره برد. این پژوهش با استفاده از شیوه‌سندکاوی و روش توصیفی - تحلیلی انجام یافته و ضمن معرفی اجمالی قاضی ابراهیم تنوی، به معرفی شرح مخزن الاسرار و بیان ویژگی‌های سبکی آن پرداخته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که وفور لغات، ترکیبات و جملات عربی و در نتیجه عربی‌مآبی شارح، وجود جملات معترضه، جابه‌جایی اجزای جمله، ترکیبات وصفی و اضافی طولانی از جمله ویژگیهای زبانی این اثر است.

کلیدواژه‌ها: شرح، مخزن الاسرار، ابراهیم تنوی، ویژگی‌های محتوایی و سبکی، نظامی گنجه‌ای.

* kouppa@yahoo.com

** mehri.yaghoobi96@gmail.com

۱. مقدمه

مخزن الاسرار اولین مثنوی از مثنوی‌های خمسة نظامی است که در بحر سریع و به نام فخرالدین بهرامشاه بن داود، پادشاه ارزنگان، در حدود سال ۵۷۰ هجری ساخته شده است. این مثنوی گرچه اندکی پیش از چهل سالگی شاعر ساخته شده و اولین تجربه شاعر در منظومه‌سرایی به شمار می‌رود، و در نتیجه می‌بایست کم‌وکاستی‌هایی داشته باشد، اما به واسطه غنای صوری و محتوایی مورد توجه بسیاری از ادب‌دوستان و به‌ویژه شارحان قرار گرفته است.

زبان نظامی در این منظومه فاخر و فخیم است و اشارات فلسفی، نجومی، پزشکی و غیره در ابیات، که مبین احاطه وی بر علوم عصر خویش است، گاهی به دشواری و پیچیدگی سخن او می‌انجامد. به‌همین سبب، از دیرباز شرح‌نویسی بر این گنجینه علم و ادب و عرفان رواج داشته است، اما با وجود شروع بسیاری که در گذشته و نیز سال‌های اخیر بر این منظومه نگاشته شده است، ابیاتی از این مثنوی، به‌ویژه مقدمه آن، همچنان رازناک و تا اندازه‌ای مبهم باقی مانده است.

نیاز به شرح و توضیح این ابیات از چشم بزرگان ادبیات نیز دور نمانده است. وحید دستگردی (۱۳۹۳، ص ۱۸۰) در این خصوص می‌نویسد «برای دیوان حکیم نظامی، افاضل شروح بسیار نوشته و از جمله امیرعلی شیر نوایی و عبدالرحمن جامی بوده‌اند. مشهور است که جامی در خاتمه شرح خود نوشته پانصد یا هزار بیت لاینحل باقی است که در قیامت باید دامن نظامی را گرفته و از خودش شرح آن ابیات را بخواهیم». شرح مخزن الاسرار ابراهیم تتوی، قاضی قلعه تته در سرزمین هند، یکی از شروح نوشته‌شده بر این اثر نظامی، در قرن یازدهم هجری، است که با بررسی‌های محتوایی و مقایسه آن با شروح دیگر، به جرئت می‌توان اذعان داشت یکی از جامع‌ترین و علمی‌ترین شروح نوشته‌شده بر مخزن الاسرار نظامی است. در این پژوهش علاوه بر معرفی قاضی ابراهیم تتوی و شرح مخزن الاسرار وی و ذکر نسخ موجود از آن، به این پرسش نیز که عناصر و مؤلفه‌های سبکی این اثر و ویژگی‌های بارز این شرح چیست، پاسخ داده شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از گذشته تا امروز، مخزن الاسرار نظامی بارها شرح شده است. در میان شروح کهن، می‌توان از شرح‌های محمد بن قوام بن رستم بن احمد بن محمد بدر خزانه البلخی (معروف به کری)، عبدالحمید (برادر قاضی رفیع‌الدین)، عبدالعزیز بن حسن بن طاهر جونپوری، محمد بن لاد دهلوی، شمعی (به ترکی)، عبدالعزیز بن

فخرالدین سهروردی جونپوری، محمد حبیب‌الله بن عبدالحفیظ الهاشمی الحسنی الملتانی نام برد (قوجه‌زاده ۱۳۸۳، ص ۹۰-۱۰۲).

از شروع معاصر، برات زنجانی در احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی،^(۱) پس از شرح حال نظامی و نیز اشاره به سبک سخنوری او به‌طور مفصل، به معنای بعضی از لغات و ترکیبات و ابیات پرداخته است. بهروز ثروتیان در شرح مخزن الاسرار نظامی گنج‌ای (رمزنامه)^(۲) به شرح مبسوط ابیاتی منتخب همت گماشته است. مهدی ماحوزی در شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی^(۳) پس از نوشتن مقدمه‌ای نسبتاً مفصل، اقدام به شرح مختصر ابیات منتخب کرده است. ناصر نیکویخت در مثنوی مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی^(۴) (نسخه کامل همراه با شرح گزیده آن)، پس از نوشتن مقدمه‌ای، بعضی از ابیات را شرح کرده است. رضا انزابی‌نژاد در مخزن الاسرار نظامی،^(۵) کامل احمدنژاد در مخزن الاسرار نظامی گنجوی و حسن وحید دستگردی در مخزن الاسرار^(۶) نیز به شرح بسیار مختصر ابیات مخزن الاسرار توجه کرده‌اند. اما این شارحان توجهی به شرح قاضی ابراهیم تتوی نداشته و از آن بهره نیافته‌اند.

۲. قاضی ابراهیم تتوی

یکی از شارحان مثنوی مخزن الاسرار نظامی، به استناد صفحه‌های «۵/ب» نسخه ۴۸۱۴ (ابراهیم تتوی (۱)، ۵/ب) و «۸/الف» نسخه ۱۸۱۲۹ مجلس (ابراهیم تتوی (۲)، ۸/الف)، ابراهیم تتوی است. از زندگی او اطلاع زیادی در دست نیست، اما با جستجو در برخی منابع دانسته می‌شود که ابراهیم، فرزند اسماعیل، ۱۰۷۳ق / ۱۶۶۳م، نویسنده فارسی‌نویس شبه‌قاره، در قرن یازدهم هجری پا به عرصه وجود نهاد و بالید و در دوره پادشاهی شاه‌جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸ق) قاضی کوت تته بود و با نام‌های تتوی، تته‌ای، تتبی، تهتوی، تهتی، تتی، تهی (انوشه ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۴۹-۵۰) و تقوی (قوجه‌زاده، ۱۳۸۳، ۸۹) شناخته می‌شد.

وی، در سال ۱۰۳۷ق/۱۶۲۷م، به خواهش دوستان خود کتابی به نام شرح مخزن الاسرار نوشت و آن را به یوسف محمدخان، حاکم سند (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق)، اهدا کرد (نسخه دست‌نویس آن به شماره ۱۲۲۱-۱۹۵۹ m.n. در موزه ملی کراچی نگهداری می‌شود) (همان‌جا).

دیگر اثر قاضی ابراهیم تتوی «ترجمه رساله غنیة الطالبین، نوشته عبدالقادر گیلانی (۵۶۱ق/۱۱۶۶م) از عربی به فارسی است. این اثر از مجازات، استعارات، عقاید و آرای فقهی خالی است و در نوزده باب تدریس شده است. ابراهیم این ترجمه را به شاهزاده داراشکوه (۱۰۲۴-۱۰۶۹ق) اهدا کرد. نسخه دست‌نویس آن در کتابخانه حسام‌الدین راشدی در کراچی نگهداری می‌شود» (همان).

۳. شرح مخزن الاسرار تتوی

نسخه مورد مطالعه، شرح مخزن الاسرار تتوی، با شماره قفسه ۴۸۱۴ و با شماره ثبت ۶۴۸۸۰، به خط نستعلیق در ۱۶۲ برگ دوصفحه‌ای و در مجموع، بالغ بر ۳۲۴ صفحه و به استناد آخرین صفحه همین نسخه (ابراهیم تتوی (۱)، ص ۳۲۴)، در اواخر قرن یازدهم هجری (سال ۱۰۹۷ق) به قلم عبدالمجید کاتب کتابت شده است و در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران نگهداری می‌شود.

این نسخه دارای جلد و بدون فهرست‌بندی و صفحات آن بدون سرلوح، تذهیب، جدول و تصویر است. در حاشیه سمت چپ، بالای صفحه نخست، با خط شنگرف به صورتِ موزنِ چنین نگاشته شده است: «کتاب شرح مخزن الاسرار، تصنیف قاضی ابراهیم تتوی (تتوی)». و در قسمت وسط صفحه، به منظور بیان مالکیت نسخه، موزن آمده است: «به تاریخ ده شهر شوال در احمدآباد گجرات به جهت نورچشمی، ابوالقاسم، ابتیاع شد و أنا الفقیر الحقیر سید حمّد الطباطبایی الاصفهانی فی سنة ۱۲۳۰».

کتابت نسخه از صفحه راست آغاز شده است. اولین صفحه آن، با احتساب آیه «بسم الله الرحمن الرحیم»، دارای ده و صفحات دیگر پانزده خط است. وجود رکابه در صفحات فرد (سمت راست) مؤید عدم افتادگی صفحات و کامل بودن نسخه است.

قسمت‌هایی از اغلب صفحات نسخه، به منظور محافظت بیشتر یا مرمت، دارای چسبی شفاف است که واژه‌ها و عبارات از ورای آن نیز با کمی دقت بیشتر قابل خواندن است. ابیات به رنگ شنگرف و شرح آن‌ها، بی هیچ فاصله و علامتی، با جوهر مشکی در پی هم آمده است و برای مشخص کردن مرز مصرع‌ها، بین آن‌ها فاصله کمی وجود دارد.

روی اشتباهات کاتب خط افقی با مرکب مشکی کشیده شده و عبارات و ابیات ساقطات در متن، با داشتن علامتی در محل افتادگی، در هامش همان محل به روش کتابت متن (ابیات با شنگرف و شرح آن با مرکب مشکی) به قید کتابت درآمده است. تعداد و ترتیب نعت و مقالات شرح با تعداد و ترتیب نعت و مقالات مخزن الاسرار نظامی برابر است.

شارح شرح خود را با مقدمه‌ای ادیبانه، به نثر فنی آمیخته به نظم، در پنج صفحه، آغاز کرده است. وی در این دیباچه پس از حمد خدای تعالی و نعت نبی مرسل و مدح یوسف محمدخان (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق)، سبب تألیف شرح خود را، در خطاب به یوسف محمدخان، این‌گونه بیان می‌دارد:

معلوم این فقیر بی بضاعت و حقیر بی استطاعت، ابراهیم تهنتی، شد که در محفل منیف و مجلس شریف آن والجاه هرگونه شعری از قدما و متأخرین مذکور می‌شود و در اکثر اوقات گرامی خمسۀ شیخ

نظامی، قدس سره، می‌گذرد و خاطر قدسی مآثر آن خدایگانی به حلّ ابیات مخزن الاسرار بیشتر متوجه می‌باشد. بنابر آن خواست که به قدر استعداد خود، شرحی موجز برای آن کتاب منیف نویسد که در بعضی محالّ دشوار و مواضع دشوار، معنی از امعان نظر و اعمال رؤیت باشد و به اندک توجهی که به آن واقع شود، جمله معانی از پس پرده نقوش و الفاظ آن، به عرصه گاه ذهن وقاد و طبیعت و هاج آن عالی جاه مبادرت می‌نموده باشند (۵/ب^(۷)).

سپس، به رسم مدح، در عذر از گفته چنین می‌گوید:

استغفرالله، ثم استغفرالله، آن نفس قدسی را به عبارت و اشارت این کم‌فطرت چه احتیاج؟ و آن عقل مجرد را به نقش و کتاب این بی‌بضاعت چه حاجت؟ بیت:

گرچه سخن فربه و جان‌پرورست چون که به خوان تو رسد لاغریست

غرض آن است که خود را به وسیله این بضاعت مزجات، منظور نظر عاطفت و مشمول توجه و رأفت آن والاشکوه سازد (۶/الف).

به‌طور کلی، شرح از دو نوع نثر بهره می‌برد: مقدمه شارح و شرح «تحمیدیه و نعت». مثنوی مخزن الاسرار دارای نثر فنی آمیخته به نظم است و شرح مقالات و حکایات نثری ساده دارد. به گونه‌ای که گاه یادآور نثر مرسل، با همان جملات کوتاه و واژگان کهن، همچون «مر»، و عاری از صنایع است. روش تنوی در شرح بدین شیوه است که ابیات منتخب مثنوی مخزن الاسرار را اغلب یک یک و گاه دو، سه و به‌ندرت به‌صورت چهار بیت در کنار هم بیان کرده و سپس با ثبت نحوه خوانش واژه‌های مؤثر و محل تأمل ابیات، به بیان معانی مختلف این واژه‌ها با استفاده از کتب لغت در دسترس خود پرداخته است. برای مثال، در ابتدای شرح بیت زیر:

تربتش از دیده جنایت‌فشان غربتش از مکه جنایت‌ستان

می‌نویسد:

الجنایت، به کسر الجیم و النون مع الیاء المثناه التحتانیه، گناه. و الجبایت، به کسر الجیم و باء الموحده، خراج (۲۴/الف). توجه به معانی گوناگون و نقش دستوری واژه‌ها و ترکیبات سبب شده است که برای اکثر ابیات بیش از یک معنا و مفهوم، یعنی دو، سه و در مواردی چهار معنا استخراج کند. برای نمونه:

* توجه به معانی گوناگون واژه «نیفه»:

در شرح بیت «نیفه روبه چوپلنگی به زیر / نافه آهو شده زنجیر شیر» می‌نویسد:

«نیفه: پوستین، و آن را زیر پا اندازند، و مراد از نافه آهو: زلف محبوب و از شیر: عاشق... و تقریر دیگر آنکه نیفه روباه پنبه را گویند که در حلق شیشه کنند و از قطرات می، رنگ گرفته بود و منقوط همچو پوست پلنگ گشته...» (۹۵/ الف).

* توجه به دریافت‌های گوناگون واژه‌های «حرم» و «عصمتیان»:

در شرح بیت «عصمتیان در حرمش پردگی/ عصمت ازو یافته پروردگی» می‌نویسد:

مراد از حرم روضه آن سرور است و از عصمتیان حضرت صدیق و فاروق که در آن روضه آسوده‌اند. ... و روا بود که مراد از عصمتیان ازواج طاهرات باشند و از حرم خانه. و تواند بود که مراد از حرم حیطه شرع شریف و ملت حنیف باشد و از عصمتیان احرار و ابراری که همواره در زاویه خمول و گوشه انزوا مستورند. و انتظام عالم به وجود آن‌ها منوط است، از نقبا و نجبا و اوتاد و ابدال و امثال ایشان. و روا بود که از پردگی دربان اراده کرده شود و از عصمتیان ملائکه (۲۴/ الف).

* توجه به نقش دستوری واژه:

در شرح بیت‌های «من که درین دایره دهر بند/ چون گره نقطه شدم شهر بند»، «فرق به زیر قدم انداختم/ وز سر زانو قدمی ساختم» می‌نویسد: «لفظ «مَن»

با متعلقات خود، به منزله مبتدأست. و «فرق به زیر قدم انداختم»، به منزله خبر آن» (۵۴/ ب).

سپس، به شرح مبسوط و جامع نکات و اصطلاحات علمی، ادبی، وقایع تاریخی و دیگر موارد موجود در ابیات مخزن الاسرار می‌پردازد. نکات و مباحثی همچون اصطلاحات و مباحث عرفانی (۶۸/ الف، ۸۰/ ب)، مشروح تلمیحات قرآنی (وقایع زندگی حضرت ابراهیم (۵۰/ الف)، حضرت موسی و طور سینا ۵۱/ ب)، وقایع تاریخی (پیامبر و کعب ابن زهیر (۶۶/ ب)، پیامبر و ابوطالب (۱۳۰/ ب)، رسوم ادیان (قوم جهود و رقعۀ زردقبا (۸۹/ ب)، اعتقادات عامۀ مردم (پهلوانان و دستنبوی (۸۷/ الف)، قصه شیرگیری (۹۵/ ب)، گوهر شبتاب و گاو عنبرین (۲۸/ الف)، مباحث مربوط به علم فلسفه (۳۶/ ب)، ستاره‌شناسی (۳۴/ الف، ۸۴/ ب)، گیاه‌شناسی (۸۳/ ب، ۸۹/ الف)، جانورشناسی (۸۵/ الف، ۱۵۰/ ب)، طب (۷۳/ ب، ۱۵۰/ ب، ۱۳۷/ الف)، خواص سنگ‌ها (۸۳/ ب) آرایش نظامی (۶۶/ الف، ۷۲/ الف) و اصطلاحات موسیقی (۵۰/ ب) در سراسر شرح به چشم می‌خورد.

بیان آیات (۶۶/ ب، ۶۷/ الف)، احادیث (۶۵/ ب، ۶۶/ الف، ۷۶/ ب)، نکات و دقایق بلاغی (۶۵/ ب) و دستوری، به‌ویژه مشخص کردن نقش نحوی اجزای ابیات، از دیگر رویکردهای این شارح است.

در ادامه، به توضیح مفهوم ابیات می‌پردازد. تمام تلاش وی بر تسهیل درک مفهوم سخنان از سوی مخاطب مقصور است. بنابراین، هر زمان که می‌پندارد کلامش به اندازه کافی روشن و رسا نیست و مخاطب

غایش در درک سخن ممکن است با مشکل مواجه گردد، گرچه زیانش در شرح بسیار ساده و روان است، به صورت مکرر با آوردن واژه «آی: یعنی» شرح خود را بسط می دهد و مفهوم را روشن تر می سازد. گاه تا به این حد نیز اکتفا نکرده و با آوردن عبارت «با زیادتی آن که» (۳۰/الف) سعی در روشن تر کردن مفهوم کلام خود دارد.

گاه در حین شرح خود، قول منابع دیگر، همچون شرح محمد بلخی، مدار الافاضل و دیگر منابع را بیان می کند. بعضی از آن ها را می پذیرد و از پذیرش دسته ای دیگر، با آوردن عباراتی همچون عبارات زیر، امتناع می ورزد:

- و بر صاحب فراست ضعف این وجوه ظاهر است. و این معانی از طبیعت دقیقه شناس به غایت بعید است (۳۱/الف).
  - این کلام، به نزد این حقیر، از حلیه دلالت بر معنی عاری است و از متن مغلق تر (۶۸/ب).
  - و هیچ معلوم نمی شود که باعث این تکلفات بی طایل چیست و مع ذلک تقریر دوم هیچ معنی صحیح ادا نمی کند و عجب از شارح آن که به نقد این قلب پرداخته، بعد از این تقریر چنین افاده نموده است (۱۲۴/الف).
  - ورکاکت این مقال بر ارباب حال مستور نیست (۱۳۰/ب).
  - و با وجود استغنا از این تکلف، ارتکاب آن خالی از سماجت نیست (۱۳۵/ب).
  - نزد صاحب هوشمندی، ارتکاب این توجیه مضحک، کم از بت پرستی و زرپرستی نیست (۱۴۴/ب).
- اما در اکثر مواقع، با نوشتن عبارت «بیت از این توضیح است» از پذیرش شرح شارحان دیگر امتناع می ورزد. در بعضی موارد که در مورد شرح آن شارحان ابهام داشته، عبارت «والله اعلم بالصواب» یا «والله اعلم بحقیقة الحال» را می نگارد (برای نمونه، نک. ۹۴/الف، ۹۴/ب، ۹۵/ب، ۹۶/الف، ۱۳۶/ب، ۱۳۷/الف، ۱۴۴/ب، ۱۴۶/ب و...).

در شرح ابیاتی که خود با آوردن عباراتی نظیر «این بیت صعب الحل می نماید»، به مغلق بودن بیت اذعان دارد. پس از بیان شرح مبسوط بیت و ارائه نظرهای گوناگون شارحان دیگر، آن زمان که احساس می کند شاید حق مطلب را به اندازه کافی ادا نکرده یا ممکن است که مفاهیم دیگری مد نظر شاعر بوده باشد که مغفول مانده است، به ذکر جمله های «والمعنی فی بطن الشاعر» یا «لیکن تکلف تمام است» (۲۷/ب) می پردازد.

طبق بررسی های به عمل آمده، بیشترین اشاره شارح به شرح محمد بلخی و پس از آن مدار الافاضل است. جدول ذیل میزان مراجعات شارح را به کتب و شروح مختلف بیان می کند.

جدول ۱ بسامد مراجعات تنوی به کتب و شروح مختلف در شرح مخزن الاسرار

تعداد	بیت و مطلع	شرح الافغان	معارف	در لغت	ربیع	سکندری	ادب الفضا	الجهان	طبع	بهار الاسرار	الحکایت	شرفنامه	کشف	غزله	مصنفات
۱	۵۰	۲۱	۵	۴	۳	۲	۲	۲	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

نیز هر جا که ضروری بدانند، با آوردن واژه‌هایی همچون مصراع، بیت، شعر، نظم و قطعه، شواهدی از دواوین شعرای دیگر را، با آوردن نامشان، نقل می‌کند (۶۹/الف، ۷۹/ب، ۹۶/ب). جدول زیر گویای تعداد ابیات منقول از دواوین شاعران مختلف است.

جدول ۲ بسامد مراجعات تنوی به دواوین شعرا در شرح مخزن الاسرار

شاعر	امیر خسرو	انوری	جامی	حافظ	خاقانی
تعداد	۱	۱	۱	۱	۳

و در نهایت، با آوردن عباراتی نظیر «و معنی بیت آن است که» (۹/الف) و «یعنی» (۱۳/ب) به ثبت معنای ابیات اقدام می‌کند. در پایان شرح بعضی از ابیات، به ضبط ابیات مخزن الاسرار در نسخ دیگر، بدون ذکر نسخه و کاتب آن، اشاره می‌کند. برای مثال، در پایان شرح بیت «چرخ کمان‌پشت ظفرساز توست / نه شکم آبستن یک ناز توست» می‌نویسد:

«و در بعضی نسخ به جای «کمان‌پشت»، «که یک پشت» واقع است. و یک پشت بنابر آن گفته که افلاک با یکدیگر متصل‌اند، تویر تو، مانند برگ‌های پیاز (۵۸/الف).

او خود، در دیباچه نسخه، به روش شرح خود این‌گونه اشاره می‌کند:

لاجرم، اولاً، تتبع لغات فارسی و تازی آن کتاب از کتب مشهوره لغت، مثل صراح و قاموس و فرهنگ ابراهیمی و شرفنامه و تحفة السعادة و غیرذلک نمود. و بعد از احراز نصیب لغت، نقد آن معانی کرده و ربط و تطبیق را ملحوظ داشته، شرح هر بیت مشکل را به عبارتی لایق در ذیل آن نگاشت. و در ایام معدوده از این شغل پرداخت. و شرحی ترتیب داد که مُنصف از مطالعه آن مسرور گردد و متعسف محزون (۶/الف).

نگاهی اجمالی به شرح تتوی نشان می‌دهد که وی در علوم گوناگون یکی از سرآمدان عصر خود بود. با تمام این احوال، فروتنانه و بدون هیچ ادعایی، در سراسر نسخه از خود با عنوان «فقیر»، «حقیر»، «بی بضاعت»، «بی استطاعت» و غیره یاد کرده و ذهن خود را سست انگاشته است: «معلوم این فقیر بی بضاعت و حقیر بی استطاعت، ابراهیم تتوی، شد که...» (۵/ب). «آنچه به خاطر فاتر این فقیر می‌رسد این است که...» (۳۴/ب)، «آن عقل مجرد را به نقش و کتاب این بی بضاعت چه حاجت» (۶/الف) و از مخاطبان خاص خود خواسته است که با نگاه نقد به کار او بنگرند و در جهت اصلاح و تصحیح آن قدمی بردارند: «توقع از اصحاب افکار صائبه آنکه اگر بر زلتی و هفتوی اطلاع یابند، در اصلاح کوشند» (۶/الف).

۴. نسخ شرح تتوی

جلد سوم فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، تعداد ۲۰ نسخه از شرح تتوی را در شهرهای مختلف پاکستان و ایران معرفی کرده که قدیم‌ترین آن در کتابخانه آصفیه، به شماره ۱۸۳، کتابت سال ۱۰۶۸ق، به خط نستعلیق صاف، در ۱۷۵ برگ، و جدیدترین آن در سده ۱۴ق، در ۱۸۶ صفحه، به خط نستعلیق موجود است که کاتب نسخه اخیر شکارپور، گرهی یاسین مولانا محمد ابراهیم ناظر است (منزوی ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۱۶۶؛ قس: قوجه‌زاده، ۱۳۸۳، صص ۱۰۰-۱۰۱، که ۲۲ نسخه برای این شرح معرفی کرده است).

سه نسخه نیز در ایران وجود دارد. دو نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود؛ یکی به شماره ۴۸۱۴، خط نستعلیق، سال ۱۰۹۷ق، کتابت عبدالمجید کاتب، در ۱۶۲ برگ دو صفحه‌ای (ابراهیم تتوی (۱)) و دیگری در کتابخانه مجلس به شماره ۱۸۱۲۹، بدون تاریخ کتابت در ۱۳۳ برگ، بدون افتادگی (ابراهیم تتوی (۲)). نسخه سوم هم در «بلوچستان» خط نسخ و نستعلیق پخته، سده ۱۱ق، ۳۴۰ صفحه، بدون شماره ثبت، وجود دارد که آغاز در دیباچه افتاده است و به مستونگ، شمس‌آباد، میرزا عبدالقیوم نسبت داده شده است» (منزوی ۱۳۶۵، ج ۳، ص ۱۶۶؛ قوجه‌زاده، همان‌جا).

علاوه بر این نسخ، نسخه‌ای با عنوان شرح مخزن الاسرار جامی، شماره ۹۸۴۱، سال ۱۲۱۰ق، ۲۱۸ ص، در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (ابراهیم تتوی (۴)) یافت گردید. عنوان نسخه حاکی از انتساب شرح به جامی است؛ اما پس از مقایسه متن آن با چند نسخه شرح تتوی، از جمله دو نسخه موجود در کتابخانه مجلس، نسخه‌های ۱۶۹۰ (ابراهیم تتوی (۳)) و ۸۹۳۴ کتابخانه گنج‌بخش (ابراهیم تتوی (۵)) مشخص شد که این نسخه نیز یکی دیگر از نسخ شرح تتوی است که به اشتباه به جامی نسبت داده شده است.

۵. ویژگی‌های سبکی

خصایص زبانی

زبان این شرح جدا از زبان دیگر آثار فارسی این عهد، یعنی قرن یازدهم هجری، نیست. به این معنا که به‌نحو قابل‌توجهی از قواعد زبانی و ترکیب‌بندی و واژه‌های آن عصر پیروی می‌کند. ویژگی‌هایی همچون توجه تامّ شارح به استفاده از واژه، ترکیب، عبارات و جملات عربی، آوردن «ال» در ابتدای کلمات دخیل عربی، پیروی از قواعد دستور عربی به هنگام جمع بستن واژه‌ها و نیز مطابقت صفت با موصوف - هرچند موصوف فارسی باشد - (ستاره مذکوره (۲۵/الف))، جابه‌جایی اجزای جملات در اکثر قریب به اتفاق موارد، حذف فعل ربطی بنا به قرینه لفظی در سر تاسر کتاب، به کار بردن «ی» به جای «می» استمراری در افعال زمان ماضی استمراری و استفاده از ضمیر شخصی برای غیراشخاص در این شرح دیده می‌شود. به‌جز این موارد، می‌توان به موارد زیر نیز اشاره کرد:

- استفاده از جملات بدون فعل در بیان معانی لغات و عبارات، در سراسر کتاب، در اکثر موارد: «دوده، بالضم، فرزند و دود چراغ» (۱۴۲/ب).

- بیان نحوه تلفظ واژه‌ها: «سعد و اخین، به فتح الهمزه و سکون الخاء المعجمه و کسر الباء الواحده و فتح الیاء المشاه التحتانیه، هر دو منازل قمرند» (۱۸/ب).

- کاربرد خاص فعل در زمان‌های مختلف: «خواهد دعوت کرد» (۲۳/الف)، «داشته خواهد بود» (۱۴۶/الف)، کشیده می‌گرفت (در معنای به اجبار بردن) در این جمله: «مُرور او (حضرت ابراهیم) به یکی از جبابره افتاد که حَرَم مردم را متعرض می‌شد و از شوهران، ازواج را جدا کرده، کشیده می‌گرفت» (۵۰/ب).

- استفاده از «ی» به جای نقش نمای اضافه
«در هوس‌آبادی این دو سه ویرانه ده، که اقالیم سبعة باشد، کار گره بر گره بود (۱۱/ب).
- استفاده از «مر» به‌شيوه پیشینیان در جملات: «اثبات قدم مر خاک را مبنی بر تشبیه خاک است، به کسی که پای داشته باشد و بر پای او گره‌ها مستحکم زده باشند» (۱۲/الف).

- استفاده از الفاظ عامیانه «وا» در معنای «باز» و «پُف کردن» در معنای «خاموش کردن»:
(یعنی چون آدم خواست که گندم را خورد، سراپا دهن را وا کرد که او را بخورد» (۱۰۹/الف).
«برخیز و بفرمای اسرافیل را که این دو سه قنديل را بدمد. آی: پُف کند، یعنی نفخ صور کند تا جمله افلاک و کواکب را رونق و تابش نماند» (۴۶/ب).

- استفاده از ترکیبات طولانی: پنج بانگ نماز پنج‌گانه اوقات (۴۲/ب)؛ نور خیالات شب خلوت (۱۰۴/ب)

علاوه بر ویژگی‌های یادشده، آوردن جملات معترضه به میزان قابل توجه در سراسر شرح، به گونه‌ای که گاه در بین جمله معترضه، جمله معترضه دیگری آورده می‌شود، ویژگی‌ای است که در کمتر اثری در آن عصر می‌توان مشاهده کرد. در شرح بیت «با قلم از پوست برون‌خوان‌تری/ با خرد از مغز درون‌دان‌تری» می‌نویسد:

یعنی آن حضرت نسبت به علوم ظاهری، که مبین احکام ظاهر شرایع می‌باشند و قلم آن علوم را می‌خواند - و خواندن قلم کنایت از نوشتن است - کمالی دارد که اگر حال او را با حال قلم بسنجند، هر دو را در آنچه بیرون حجاب است - آی: ظاهر است - در اصل خوانایی شریک یابند و آن حضرت را بر قلم فایق. پس قلم و آن حضرت از پوست، برون‌خوان باشند، اما آن حضرت از پوست برون‌خوان‌تر باشد. و همچنین، آن حضرت نسبت به علوم باطنی، که مبنای آن به شهود و مکاشفه است و عقل نیز، از طریق استدلال و نظر، پی به آن تواند برد، کمالی دارد که اگر حال او را با حال عقل بسنجند، هر دو را در دانایی آنچه از مغز درون است - آی: در پرده بطون و حجاب و استتار است - شریک یابند (۵۴/الف).

خصایص ادبی

«آثار نثر عرفانی با وجود آنکه عموماً جنبه تعلیمی داشته، گاه از تصنیفات و تکلفات و عبارت‌پردازی‌های منشیانه نیز به‌دور نبوده است» (مردانی ۱۳۹۷، ص ۸). گرچه «در آثاری همچون کشف المحجوب، اسرار التوحید و تذکرة الاولیا انشای روان و سبک کهن عهد سامانی مشهود است، اما آثار نثر صوفیانه، به‌کلی از موازین فنی و عناصر زیبایی‌شناسی عاری نیست» (بهار ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۵۴، ۱۸۷-۱۸۸، ۱۹۸، ۲۰۵)، بلکه «در بسیاری از آن آثار، نمونه‌های فراوانی از اختصاصات نثر فنی، مانند تکلفات لغوی، استعمال مفردات و ترکیبات عربی، بهره‌گیری از امثال و اشعار عربی، به‌ویژه استناد به آیات، احادیث، کاربرد اصطلاحات فلسفی، کلامی، نجوم و غیره به چشم می‌خورد» (غلامرضایی ۱۳۸۸، ص ۶۲-۶۳، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۷۳-۲۸۲، ۲۸۵). ویژگی ادبی این شرح نیز از قاعده فوق برکنار نیست. «دیباجه» شارح مشحون از انواع صنایع لفظی و معنوی است. وجود تشبیه (پرده نقوش و الفاظ (۵/ب))، استعاره (۶/الف)، انواع جناس (۴/الف، ۴/ب)، انواع سجع (۵/الف، ۴/ب، ۴/الف)، ابیات سروده شارح (یگانه‌ای که در هشت خلد در چل سال/ به چهار حد جهان باز کرد، احمد بود (۴/ب))، تضاد (دل‌های مشتته و متوزعه به اطمینان و سکینه انجامیده (۵/ب))، تلمیح (۷/ب)، تناسب (۵/الف)،

واج‌آرایی (آن مسندنشین مصر ایالت، چون یوسف کنعانی، سرکرده هر نوع و سر سلسله هر صنف سکنه این دیار را اسیر کمند عاطفت و رهین منت خود فرموده (۵/الف))، اشتقاق (به حلیه قبول آن خداوندگار متحلی خواهد شد. (۶/الف))، تسبیح الصفات و تنایع اضافات (مرفوع ضمیر منیر ارباب بصیرت و عقول (۵/الف)) از ویژگی‌های این دیباچه است. اما از آنجاکه هدف از نگارش این کتاب شرح ابیات مشوی مخزن الاسرار بوده، در متن اثر به جز چند تشبیه همچون «گنج خلوت» (۵۴/ب)، دیگر صنایع مورد توجه او قرار نگرفته است. بنابراین، زبان متن، در عین زیبایی و آراستگی به آیات، احادیث، لغات و ترکیبات ابداعی بدیع، ابیات دواوین شعرای برجسته پیشین، عاری از صناعات ادبی است، اما شرح صنایع موجود در ابیات مخزن الاسرار باعث شده است که ثمر در متن نیز مشحون از شگردهای بلاغی و صنایع لفظی و معنوی به نظر آید:

– تتوی، در شرح بلاغی ابیات، بیش از هر چیز به کنایه توجه داشته است. کنایاتی همچون:

برآوردن روز، کنایت از آماده ساختن اسباب معاش است (۹/الف). هفت گره بر خاک زدن، کنایت از ثابت داشتن خاک است از حرکت (۱۱/ب). باد را زیرتر از خاک نشانیدن، کنایت از بر هم زدن و زیر و زبر ساختن عالم عناصر است (۱۸/ب). علم پیش بردن، کنایت از شهرت خواهد بود (۲۲/ب). خرقه انداختن، کنایت از وجد و اهتزاز است (۲۶/ب).

– در میان آرایه‌های بدیعی، تلمیح بیشترین بسامد را در شرح مذکور دارد. بسیاری از این تلمیحات داستان‌های قرآنی چون داستان حضرات آدم (۴۹/الف)، نوح (۴۹/ب)، ابراهیم (۵۰/الف)، داوود (۵۰/ب)، یوسف (۵۱/الف)، خضر (۵۱/ب)، موسی (۵۱/ب) و به‌ویژه وقایع زندگی نبی اکرم (ص)، همچون شب معراج (۲۳/الف، ۲۵/الف)، پیشکش بزغاله زهرآلود به ایشان (۲۹/ب) و غزوه احد (۳۶/ب، ۳۷/الف) است که تتوی اغلب به‌طور کامل آن‌ها را بیان کرده است.

به‌جز این، اشاره‌هایی متعدّد به آیات، احادیث و وقایع تاریخی را در شرح تتوی می‌توان مشاهده کرد و نیز به ابیاتی از شاعرانی چون امیر خسرو، انوری، جامی و حافظ استشهد کرده است.

– از دیگر صنایع و ویژگی‌های ادبی متن که تتوی به واکاوی و تشریح آن‌ها در شرح ابیات پرداخته است، می‌توان به این موارد اشاره کرد: تشبیه (۹/الف، ۱۲/الف، ۱۳/ب، ۱۴/ب، ۱۴۸/ب)، استعاره (۱۰/ب، ۱۱/الف، ۳۷/الف)، تجرید (۹۴/ب)، تجنیس (۱۵۵/الف)، استفهام انکاری (۱۰۴/الف)، لف‌ونشر مرتّب (۵۷/الف)، لف‌ونشر مشوّش (۹۵/الف، ۹۹/الف)، تناسب (۱۵/الف) و التفات (۷۲/الف).

ویژگی‌های رسم الخطی نسخه

نکاتی که در باب قواعد نگارش واژه‌ها و ترکیبات در این نسخه رعایت شده، در دیگر نسخ نوشته شده در آن عصر نیز قابل مشاهده است. از ویژگی‌های نوشتاری این نسخه می‌توان بدین موارد اشاره کرد: سرهم‌نویسی کلمات و ترکیبات (۲۷/الف، ۸۲/ب) و اتصال «است» به واژه پیش از خود با حذف همزه (۲۲/الف)، نگاشتن «ک» به جای «گ» (کرائیده ۵/ب)، نگارش «ذ» به جای «د» (۲۲/الف)، نوشتن «ژ» به جای «ز» (آژرم ۱۲۰/ب)، بدون سرکش نوشتن حرف «آ» در اغلب موارد (۴۲/الف)، استفاده از «چ» به جای «ج» (۱۱۵/الف)، و به کار بردن «ج» به جای «چ» (جنانجه ۲۳/الف).

- حذف «ی» پس از کسره در اغلب موارد: بانچز (به آن چیز، ۳۹/الف)، هج چیزی (هیچ چیزی، ۳۹/الف)
- انفصال «نه» از فعل که به دو صورت نوشته شده است: الف) بدون فاصله: نه پسندند (۳۴/ب) و نه خورند (۴۱/الف)؛ و ب) با فاصله یک یا چند واژه: «خاصیت توتیا، نه از باد صبا یافته است» (۱۹/ب).
- واژه «خُرد» به معنای کوچک، به صورت «خورد» نوشته شده است: «تورا به علت خوردسالی، شیرخوار گوید» (۱۵۰/ب).

۶. نتیجه‌گیری

ابراهیم تتوی از نویسندگان فارسی‌نویس شبه‌قاره، در قرن یازدهم هجری، است. وی در سال ۱۰۳۷ق به خواش دوستان خود به شرح ابیات مبهم مخزن الاسرار نظامی پرداخته و آن را به یوسف محمدخان، حاکم سند (۱۰۴۱-۱۰۴۹ق)، اهدا کرده است. او در این شرح، چنان‌که خود اشاره کرده، از آثاری همچون صراح، قاموس، فرهنگ ابراهیمی، شرفنامه و تحفه سعادت بهره برده و نیز آثاری همچون شرح محمد بلخی و مدارالافاضل را پیش رو داشته است، گرچه در بسیاری موارد با نویسندگان آن کتاب‌ها موافقت نداشته است. او با احاطه بر آیات، احادیث، قصص قرآنی، عرفان، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، طب، فلسفه، ستاره‌شناسی، موسیقی، اعتقادات عامه مردم، آرایش نظامی، لغت، دستور زبان و صنایع بلاغی، و با بیان دقیق و ظرایف و مفاهیم گوناگون ابیات مثنوی مخزن الاسرار، از ابهامات و گره‌های آن به میزان زیادی کاسته است. از مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی شرح او می‌توان به آوردن لغات، ترکیبات و جملات عربی، جابه‌جایی اجزای جمله، خلق ترکیب‌های طولانی و به‌ویژه نگارش جملات معترضه اشاره کرد. به‌لحاظ ادبی، شرح تتوی از دو نوع نثر بهره می‌برد: نثر دیباچه، نثر فنی آمیخته به نظم است. و شرح مقالات و حکایات مثنوی مخزن الاسرار به دلیل معنای محور بودن و به‌جهت داشتن جنبه تعلیمی فاقد آرایه‌پردازی است.

پی‌نوشت

- (۱) زنجانی، برات (۱۳۹۴)، احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، دانشگاه تهران.
- (۲) ثروتیان، بهروز (۱۳۸۹)، شرح مخزن الاسرار نظامی (رمزنامه)، تهران، مهتاب.
- (۳) ماحوزی، مهدی (۱۳۹۲)، شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، زوار.
- (۴) نیکوبخت، ناصر (۱۳۸۱)، مثنوی مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، چشمه.
- (۵) انزایی‌نژاد، رضا (۱۳۷۴)، احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، دانشگاه پیام نور.
- (۶) نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۹)، مخزن الاسرار، به کوشش حسن وحید دستگردی، تهران، ارمغان.
- (۷) در تمامی ارجاعات به شرح مخزن الاسرار توی از نسخه خطی شماره ۴۸۱۴، متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران، استفاده شده است.

منابع

قرآن کریم

- انوشه، حسن (۱۳۸۰) [سرپرست]، دانشنامه ادب فارسی در شبه‌قاره هند، پاکستان، بنگلادش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- بهار، محمدتقی (۱۳۶۹)، سبک‌شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، تهران، امیرکبیر.
- تنوی، ابراهیم (۱)، شرح مخزن الاسرار، نسخه ش ۴۸۱۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ (۲)، شرح مخزن الاسرار، نسخه ش ۱۸۱۲۹، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ (۳)، شرح مخزن الاسرار، نسخه ش ۱۶۹۰، کتابخانه گنج‌بخش.
- _____ (۴)، شرح مخزن الاسرار، نسخه ش ۹۸۴۱، کتابخانه گنج‌بخش.
- _____ (۵)، شرح مخزن الاسرار، نسخه ش ۸۹۳۴، کتابخانه گنج‌بخش.
- غلامرضایی، محمد (۱۳۸۸)، سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- قوجه‌زاده، علیرضا (۱۳۸۳)، «شروع مخزن الاسرار»، آینه میراث، سال دوم، ش ۲، تابستان، ص ۹۰-۱۰۷.
- مردانی، فیروز (۱۳۹۷)، «معرفی شیخ بابا نخبجوانی و بررسی عناصر سبکی و محتوایی نسخه خطی شرح گلشن راز»، نثرپژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)، سال بیست و یکم، ش ۴۳، زمستان، ص ۱۶۲-۱۸۳.
- منزوی، احمد (۱۳۶۵)، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان (۱۳۶۵)، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- وحید دستگردی، حسن (۱۳۹۳)، «مقدمه» مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، ارمغان.

References

- Anūsheh, Hasan (2001/1380 Sh). *Dāneshnāmah-yi Adab-i Fārsī dar Shībh-i Qārah-yi Hind, Pākistān, Banglādesh*, vol. 4. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Bahār, Mohammad-Taḳī (1990/1369 Sh). *Sabk-shināsī (Tārīkh-i Ṭaṭavvur-i Nasr-i Fārsī)*. Tehran: Amīr Kabīr.
- Ghulam-Rezā'ī, Moḥammad (2009/1388 Sh). *Sabk-shināsī-yi Nasrhā-yi Sūfiyānah*. Tehran: Shahīd Beheshtī University.
- Mardāni, Firuz. (2018/1397 Sh). “Mu‘arrifī-yi Shaykh Bābā Nakhjavānī va Barrasī-yi ‘Anāsir-i Sabkī va Maḥtavā’ī-yi Nuskha-yi Khaṭṭī-yi Sharḥ-i Gulshan-i Rāz.” *Nasr-pajūhī-yi Adab-i Fārsī*, 21(43): 162–183.
- Monzavi, Ahmad. (1986/1365 Sh). *Fihrist-i Mushtarak-i Nuskha-hā-yi Khaṭṭī-yi Fārsī-yi Pākistān*, vol. 3. Islamabad: Markaz-i Taḥqīqāt-i Fārsī-yi Īrān va Pākistān. Safā, Zabih Allāh. (1990/1369 Sh). *Tārīkh-i Adabiyyāt dar Īrān*, vol. 5. Tehran: Firdaws.
- Tattavi, Ibrāhīm. (11th c. AH). *Sharḥ-i Makhzan al-Asrār*. Various MSS (Majlis Library, MS 4814; MS 18129; Ganj Bakhsh Library, MS 1690; MS 9841; MS 8934).
- Qujehzādah, ‘Ali-Rezā. (2004/1383 Sh). “Shurūḥ-i Makhzan al-Asrār.” *Ā’īnah-yi Mīrāth*, 2(2): 99–101.
- Qur’ān al-Karīm. (2008/1387 Sh). Trans. Moḥammad Ṣādiqī Tehrānī. Qom: Uswah
- Vahid Dastgerdi, Hasan (2014/1393), *Muqaddima-yi Makhzan al-asrar-I Nizami-yi Ganjavi*, Tehran, Armaghan. □